

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

130:1 • 2010

Förskolepedagogikens historia

Johannes Westberg, *Förskolepedagogikens framväxt: pedagogisk förändring och dess förutsättningar, ca 1835–1945*, Studia historica Upsaliensia 232 (Uppsala: Acta universitatis Upsaliensis 2008). 245 s. (Summary in English: The birth of early childhood education: pedagogical changes in Swedish early childhood care and education programs, 1835–1945.)

Från undervisning till förskolepedagogik

Åtskillig forskning har ägnats den svenska skolans utveckling. Förskolan däremot har mera sällan varit föremål för forskningens intresse och när den behandlats är det gärna barnträdgårdsverksamheten (kindergarten) och dess specifika pedagogik som stått i förgrunden. Johannes Westberg ägnar sin avhandling *Förskolepedagogikens framväxt: pedagogisk förändring och dess förutsättningar, ca 1835–1945* åt olika former av förskola. Syftet är att beskriva och förklara hur det gick till när undervisning för små barn ersattes med förskolepedagogik, ”denna omvälvande förändring i de svenska förskolornas historia, dramatisk i all sin långsamhet” (s. 15). Författaren anser den så remarkabel att han karakteriserar den med begreppet paradigmskifte (s. 28). Småbarnsskolorna, som var de tidigaste förskolorna och i första hand riktade till fattiga barn i städerna, står i avhandlingen som idealtypen för begreppet undervisning, det vill säga den ena polen i paradigmet. Den andra utgörs av barnträdgårdar/kindergarten och barnkrubbor, vilka står för begreppet förskolepedagogik. Barnträdgårdar/kindergarten byggde från början främst på Friedrich Fröbels särskilda pedagogik för förskolebarn. Den inspirerade utvecklingspsykologiska tankegångar till en förskolepedagogik med allt friare former.¹ Barnkrubborna riktades till ensamstående fattiga mödrar och deras späda barn. Det pedagogiska inslaget var från början svagt, men förskolepedagogiken gjorde så småningom sitt inträde även där, menar Westberg. Den ytterst begränsade förskoleverksamhet som fanns under hela den långa undersökningsperioden finansierades och sköttes till största del av privata, filantropiska sällskap. Under periodens sista år inleddes kommunaliseringen av förskolan. Först 1975, 30 år efter avhandlingsperiodens slut, blev förskolan en rättighet för alla sexåringar i form av kommunal plats på daghem eller tre timmars daglig verksamhet i deltidförskola.²

Avhandlingen bygger på ett omfattande arkivarbete och rikligt med källmaterial från privata sällskap för småbarnsskolor, barnträdgårdar och barnkrubbor samt från kommuner. Det är ett fruktbart grepp att gå in i de lokala arkiven

1. Se t.ex. Ann-Katrin Hatje, *Från treklång till triangeldrama: barnträdgården som ett kvinnligt samhällsprojekt under 1880–1940-talen* (Lund 1999).

2. Jan-Erik Johanson, *Svensk förskolepedagogik under 1900-talet* (Lund 1994) s. 9ff.

och belysa den förskolepedagogiska utvecklingen med ett annorlunda material. Det är avhandlingens styrka – att den ger intressant och ny empiri på ett område inom utbildningsväsendet som inte brukar ligga överst på skolforskarens agenda och inte heller tacklas efter de linjer som görs i denna avhandling.

Teoretiska utgångspunkter

Författaren frågar sig hur man ”bör” studera pedagogisk förändring och vänder sig mot tidigare forskning, som han menar i alltför hög grad har försökt förklara utvecklingen av skola och barnomsorg med den allmänna samhällsomvandlingen i termer av till exempel industrialisering och urbanisering, som uttryck för social disciplinering, klassmotsättningar, lönearbetets behov av barnpassning, medelklasspedagogik, en romantisk syn på barnet eller stora pedagogiska tänkares roll (s. 23ff). Generella teorier kritiseras för att vara schablonartade och ”liturgiska” snarare än förklarande (t. ex. s. 26). Men Westberg medger samtidigt att utbildningshistoriska analyser som utgår från ett generellt samhällsligt eller idémässigt perspektiv kan vara fruktbara. Eftersom ”pedagogik är ett samhällsligt fenomen”, hängde den pedagogiska förändringen samman med tidens sociala, ekonomiska, kulturella och politiska samhällsomvandling. ”Men som förklaring [till pedagogisk förändring, min anm.] duger ett sådant påstående inte mycket till. Det är visserligen mindre oförsämrat, men lika otillfredsställande som att förklara en timmes försening till ett viktigt möte med samtliga de materiella och kulturella villkor som kännetecknar ens egen klassposition.” (s. 27). Med denna något halsbrytande liknelse vill författaren markera att generella förklaringar är otillräckliga för att besvara avhandlingens frågor och förklara variationer på lokal nivå. Han söker ett förmedlande led mellan de övergripande processerna och det som konkret hände på förskolegolvet. Mellanledet är förändringar av förskolans organisation på lokalplanet. Det konkreta studieobjektet handlar om hur och varför enskilda förskoleinstitutioner inrättades, förändrades eller lades ned. Huvudintresset i avhandlingen rör inte de pedagogiska frågorna i sig, utan de organisatoriska – ett försummat område när frågor om pedagogisk förändring studeras, menar Westberg.

Avhandlingen anknyter till en nyinstitutionalistisk organisationsmodell, som lägger vikt vid hur organisationer på lokal nivå påverkas av det sammanhang de ingår i och hur de anpassar sig till omgivningens ofta mycket konkreta krav (s. 27). Westberg sammanfattar modellen: ”Den grundläggande tanken är enkel. Organisationer påverkas av de regler som gäller för organisationer av sitt slag” (s. 33). Detta förefaller rimligt. Den samhällsliga kontexten blir, utifrån denna modell, viktig, men i avhandlingen är den märkligt frånvarande. Avhandlingen saknar till exempel ett bakgrundskapitel, och inledningarna till de enskilda kapitlen är korta och fyller inte den funktionen. Med utgångspunkt

i författarens uppfattning om den lokala nivåns primat är det kanske konsekvent, men det hindrar honom från att utnyttja den valda organisationsmodellen fullt ut och förskolans förändring under drygt 100 år dväljs i ett ganska lufttomt rum.

Ett problem i avhandlingen är att viktiga begrepp inte blir ordentligt genomlysta och diskuterade. Det gäller även de centrala begreppen "undervisning", "förskolepedagogik" och "paradigmskifte", vilka följer avhandlingen från början till slut. De två förstnämnda definieras i en not på följande sätt (s. 18 not 10):

Med begreppen undervisning och förskolepedagogik avses följaktligen inte specifika pedagogiska traditioner utan de används i stället som allmänbegrepp. Med undervisning avses alla de pedagogiska riktningar i förskolan som hade det gemensamt att de förespråkade att barn undervisades i till exempel läsning, räkning, skrivning, katekes, historia, geografi och naturalhistoria. På samma sätt är begreppet förskolepedagogik ett försök att beskriva alla de praktiska och fostrande sysselsättningar däribland olika former av kindergartnopedagogik och Montessoripedagogik, vilka på ett avgörande sätt skiljde sig från en sådan undervisning.

Det allmänna i begreppen innebär att deras kapacitet som analysverktyg inte kan tas till vara.³

Avhandlingens resultat

Fem områden väljs ut som särskilt viktiga att studera som grund för jämförelsen mellan de olika förskoleformerna: den pedagogiska debatten, idéspridningen, inkomstkällorna, verksamhetsutrymmet – det vill säga relationen till det expanderande folkskoleväsendet – samt kommunaliseringen av privata och enskilda initiativ (s. 33f.). Intressant i studiet av den pedagogiska debatten är de argument för eller mot småbarnsskolor som Westberg finner under 1840-talet. Barnen riskerade överansträngning och brådmogenhet. Risken var stor att skapa halvbildade små barn som blev odrägliga och lata och inte trodde att de längre tillhörde arbetarklassen. Småbarnsskolornas företrädare argumenterade emot: barn tyckte om att lära sig saker och deras förmåga var mycket större än man i allmänhet trodde.

Westbergs undersökning visar att bilden av det lekfulla och oskyldiga barnet redan fanns när de första småbarnsskolorna startades på 1840-talet och påverkade dessa (s. 39). Han gör sitt påpekande i viss polemik mot tidigare forskning, som knutit den nya synen på barn och barndom till barnträdgårdsrörelsens uppkomst. Jag håller helt med författaren i detta. Allvarlig undervisning för

3. På samma smått lapidariska sätt presenteras t.ex. "filantropi" (s. 28 not 56) och "kommunalisering" (s. 141 not 1).

små barn ansågs som något naturvidrigt av bland andra småbarnsskolepionjären Carl af Forssell, som förespråkade en kombination av undervisning och lek. Men min slutsats blir då att småbarnsskolorna inte kan anses företräda en renodlad undervisningsform utan en modifierad förskolepedagogik, alltså snarare en blandform än en ytterlighet. Att applicera ett paradigmskiftesresonemang på denna utveckling blir då ganska poänglöst, eftersom ingen av dessa förskoleformer kan sägas bestå av renodlad undervisning. Dessutom, vilket visas längre fram, försvann småbarnsskolornas läsundervisning redan i slutet av 1800-talet. Frågan om paradigmskifte har sålunda föga relevans för större delen av undersökningsperioden. Däremot fanns under den senare delen starka motsättningar mellan olika förskolepedagogiska skolbildningar, vilket inte tas upp till diskussion i avhandlingen eftersom fokus ligger på förskolans konkreta arbete, på dess verksamhet, organisation och ekonomi.

Westberg studerar också spridning av idéer om småbarnsskolan och konstaterar att Stockholms småbarnsskolesällskap, grundat 1835, under sin första tid fungerade som en centralorganisation för spridning av idéerna genom resor, tidskrifter och pedagogiskt material. Aktiviteten avtog efter knappt två decennier, vilket förklaras med att småbarnsskolorna ute i landet fick mer kontakt med varandra. Den innovativa roll Stockholms småbarnsskolesällskap hade under sin första tid, motsvaras senare av barnträdgårdsrörelsens idoga arbete med idéspridning och utbildning. Något motsvarande har Westberg inte funnit beträffande barnkrubborna, vilket han menar har fått den effekten att barnkrubborna inte synliggjorts i det pedagogiska perspektivet på det sätt som den verksamheten förtjänar. Här hävdar författaren att hans resultat innebär att barnträdgårdarnas betydelse måste omtolkas något, så att deras insats inte övervärderas i jämförelse med barnkrubborna, inte minst eftersom det fanns så många fler barnkrubbor än barnträdgårdar.

I kapitlet "Undervisningens marginalisering" behandlas konsekvenserna för småbarnsskolorna av folkskolans kraftiga expansion. Som tidigare forskning också visat, försvann småbarnsskolorna som form för läs- och skrivinläring mot slutet av 1800-talet. Med författarens ordval "gynnades" därmed förskolepedagogiken. Här kunde Westberg ha tagit upp det i sammanget intressanta faktum att folkskolan från början inte hade något stadium för läsinläring: det förutsattes att de som började i folkskolan kunde läsa. Läsundervisningen måste sålunda ske antingen, som tidigare, i hemmen, eller i nya former, till exempel småbarnsskolor, för de barn vars hem i den allmänna hushålls- och sockenuppluckringen inte kunde förse dem med nödvändiga kunskaper för folkskolestart. 1878 infördes officiellt småskolan som ett stadium i folkskolan. Det innebar att läs- och skrivundervisning skulle äga rum inom folkskolans ram, på dess nya småskolestadium och enligt en viss föreskriven metod. Småbarnsskolornas inlärningsmetoder kritiserades hårt. Det är intressant att se

hur medvetet folkskolans ledare gick in för att driva denna linje, vilket det finns flera exempel på i avhandlingen. Folkskoleinspektören i Stockholm krävde till exempel stadgeändring i Katarina och Kungsholms småbarnsskola, så att boklig undervisning inte fick förekomma i sällskapets skola. Läs- och skrivundervisningen skulle avskaffas och ersättas med lekar, papperssömnad, lekklossar och ritning. Skolinspektören ansåg också att sällskapet borde fortsätta att bedriva barnverksamhet så att folkskolebarnen inte behövde vara hemma och passa yngre syskon. I Göteborg beslöt småbarnsskolans styrelse redan 1860–1861 att inte längre förse barnen med några ”s. k. skolkunskaper”, utan i stället det som var gott och ädelt, samt stegvis öppna deras förstånd med fröbelska, det vill säga förskolepedagogiska, leksaker. I Örebro noterades i Småbarnsskolesällskapets protokoll från 1885 att kyrkstämman byggt ut skolväsendet och redan hade så många småskolor att det mål som sällskapets stadgar angav numera var till ringa gagn för samhället. I stället borde verksamheten övergå till barnträdgårdar, barnhem, skollovskolonier med mera. På vissa håll byttes aldrig namnet på sällskapen trots att verksamheten förändrades. Det är lätt att stämma in i Britten Ekstrands omdöme, att småbarnsskolan redan på 1880- och 1890-talen var ”en företeelse ur tiden”.⁴

Westbergs fokus på den lokala nivån ger intressant information om lokala variationer, men klart är att det paradigmskifte som författaren ger stort utrymme var genomfört redan omkring 1900. Enligt de kriterier Westberg använder fanns därefter enbart förskolepedagogiska organisationer för små barn. Det finns ett spännande undantag som Westberg tar upp: barnskolorna för dövstamma och blinda i privata sällskaps regi ifrågasattes inte av det expanderande folkskoleväsendet.

Avhandlingen ger sig också i kast med finansieringsfrågan för det privata förskoleväsendet. Det är ett lovvärt initiativ, men inte enkelt, och materialet är tunt och spretigt.⁵ Slutsatsen blir att donationer hade störst betydelse mellan 1845 och 1905; därefter sägs kommunala bidrag ha bestått med finansieringen. Sällskapens evenemang gav inte så stort tillskott som tidigare forskning anses ha påstått, utan räntor på utlånat kapital, barnavgifter och årsbidrag var jämförelsevis viktiga inkomstkällor.

Det mest problematiska med undersökningen är att med kommunala bidrag avses bidrag ”från borgerligt kommunala organ som stadsfullmäktige, drätselkammare, fattigvårdsnämnd, fattigvårdsstyrelse eller barnavårdsnämnd” (s. 55

4. Britten Ekstrand, *Småbarnsskolan: vad hände och varför?: en sekellång historia studerad med fokus på förändring av pedagogisk verksamhet från 1833 och framåt* (Lund 2000) s. 217.

5. Bil. 1 s. 210. 24 inrättningar ingår i undersökningen som sträcker sig över hela tidsperioden. 15 av dessa är barnkrubbor, åtta är småbarnsskolor och en kindergarten/arbetsstuga. Av alla exempel finns material för tiden efter 1920 endast i nio fall och kindergartenexemplet rör enbart tiden 1926–1943.

not 3). Här blir avsaknaden av bakgrundskunskap tydlig. I och med kommunalreformen 1862 fick den borgerliga kommunen huvudansvar för fattigvården och den kyrkliga för skolan. För att få en bild av småbarnsskolornas ekonomiska läge är den kyrkliga kommunen en självklar utgångspunkt. Jag gjorde en undersökning av Stockholms småbarnsskolesällskap, som också ingår i Westbergs material. Resultatet är belysande: det visade sig att för perioden 1895–1925 anslog den borgerliga kommunen 300 kronor varje år till sällskapet. Den kyrkliga kommunen däremot anslog ett betydligt större belopp, som ökade från 1 800 kronor år 1895 till 6 450 kronor år 1920. Till detta kom kollektor på mellan 150 och 730 kronor varje år. Även småbarnsskolesällskapen i Gävle och Örebro erhöll betydande summor av kyrkliga medel. Att bara undersöka den borgerliga kommunen för att få en bild av hur förskolorna, åtminstone under den första delen av perioden, finansierades ger en skev bild. Årsavgifternas del av intäkterna stämmer i min undersökning väl överens med dem som Westberg visar, men när det gäller evenemangens betydelse är mina siffror annorlunda. Enligt Westbergs beräkningar utgjorde de inte mer än två procent av förskolornas inkomster och dess betydelse, menar han, var försumbar (s. 65). I Gävle och Örebro kunde jag i källmaterialet tvärtom konstatera hur viktiga dessa aktiviteter var för ekonomin. Inkomsterna från olika evenemang, till exempel barnbaler och auktioner, motsvarade mellan 20 och 40 procent av intäkterna fram till åtminstone omkring 1880, vilket var så långt som min undersökning sträckte sig. Mot slutet av sin avhandling reflekterar Westberg själv över sina resultat och menar att det finns många obesvarade frågor (s. 79). Det kan man lätt instämma i, men det är aktningsvärt att ta itu med studier om den privata välgörenhetens ekonomiska betydelse under denna tid, för den var omfattande.

Ett viktigt kapitel i avhandlingen rör 1900-talets framväxande offentligt organiserade välfärd. Det är ett rikt befolkat forskningsområde. Westberg sammanfattar tidigare forskning så att den sökt förklaringar i faktorer som "industrialiseringen, det fria lönearbetet, sekelskiftets sociala diskurs, det politiska systemet, det socialdemokratiska partiets ökade inflytande och intressegrupper bestående av t.ex. läkare, präster på området" (s. 142). I det sammanhanget vill jag peka på en genomgående svaghet i avhandlingen som gäller hanteringen av forskningslägen. Ett forskningsläge ska vara argumenterande och diskuterande, möjligt att ta spjärn emot i uppgörelse med andras meningar. Det räcker inte med att bunta ihop olika teser och göra en "litteraturförteckning", särskilt om den mestadels, som här, ligger i noterna. I vilken mån avhandlingens resultat rubbar andras förblir oklart, då tidigare forskning får en alltför oprecis presentation. Det gäller även presentationen av filantropiforskning.

I det ovan nämnda kapitlet får vi följa diskussioner i kommuner och sällskap

som föregick besluten om att överlämna privat drivna förskoleverksamheter. Genom fokuseringen på lokalplanet visar författaren att kommunerna hade olika strategier: krav på platser i styrelserna för att öka insynen, speciella paraplyorganisationer med intressenter från både den privata och den offentliga sfären eller överförande av verksamheter i kommunal regi. Med kommunala regler och inspektioner likriktades förskoleverksamheten och därmed stärktes förskolepedagogiken, menar Westberg. Riksdagsbeslutet 1944 om statsbidrag till kommunerna för halvöppen dagverksamhet bidrog, enligt min mening, till att kommunaliseringen satte fart. Men det var ingen självklarhet att bygga ut barnverksamheten: samtliga partier röstade 1949 ned barnstuguutredningens förslag om utbyggnad av daghem och om en statlig förskollärautbildning.⁷ En sådan blev inte heller verklig förrän 1982.

Kommunaliseringen av den filantropiska verksamheten har oftast, skriver Westberg, relaterats till den betydelse som tillmätts "sociala nätverk, samarbetet mellan kommun och filantropi, ekonomiska problem, beroendet av kommunalt bidrag, en ökad betoning av det allmännas ansvar samt övergången från individualistisk till en kollektivistisk ideologi" (s. 142). Han anser att de två sistnämnda faktorerna inte hade någon betydelse i sammanhanget eftersom han inte har sett några nedslag av denna typ av förklaringar i sitt material. Mot detta kan dock invändas att det nog är att vänta sig för mycket att finna teoretiskt grundade begrepp klart formulerade i källmaterialet.

I sin resultatredovisning knyter Westberg an till den välfärdsforskning som karakteriserar kommunaliseringen av olika verksamheter med begrepp som "samarbete, personliga kontakter, organisatoriska och ekonomiska problem samt kommunala bidrag" (s. 158). Även om vissa sällskap inte hade en odelat positiv syn på kommunen, stöder Westbergs resultat den forskning som menar att förskjutningen från det privata till det offentliga präglades mer av "en anda av samförstånd än av konflikt".⁶

Man kan kanske beklaga att avhandlingen har en slagsida åt den tidiga perioden, för vilken en hel del forskning om de aktuella förskoleformerna redan finns. Men framför allt kunde då utrymme och tid ha lämnats åt 1900-talet, för här är författaren inne på intressanta saker om övergången från privat till offentlig verksamhet med förskolan som exempel. Om tidslinjen hade dragits fram till 1980-talet, hade förskolan och förskolepedagogiken som ett prioriterat politikområde trätt fram i all sin tydlighet. Då hade också "paradigmskiftet" kunnat få en annan dimension och hellre kunnat uttryckas som "rundgång i den historiska utvecklingen".⁷ Så länge det enbart var folkskolans domän att lära

6. Ulla Ekström von Essen, *Folkhemmets kommun: socialdemokratiska idéer om lokalsamhället 1939–1952* (Stockholm 2003) s. 39.

7. Kerstin Holmlund, *Låt barnen komma till oss: förskollärarna och kampen om småbarnsinstitutionerna 1854–1968* (Umeå 1996) s. 114.

barn läsa och skriva var förskolan relativt artegen, men på 1980-talet skedde en glidning från omsorgsinnehållet till en nygammal betoning på lärandet.⁸ Kanske en småbarnsskola i modern tappning?

Avhandlingen hade vunnit på om författaren givit sig tid att göra en slutredigering av manuskriptet. Nu ligger en hel del tröttnande upprepningar kvar, ibland ordagranna sådana.

I sammanfattningen dras en del växlar på undersökningen. Westberg påstår att tidigare förskolehistorisk forskning "inte närmare reflekterat över hur pedagogisk förändring bör förstås och förklaras" (s. 198). Helt i linje med inledningens postulat anser han sig kunna visa att förändringen inte främst kan förklaras av allmänna samhällliga och ideologiska strukturer, eller som idéspridning via skilda pedagogiskolor. "Pedagogiska skeenden framstår också som ett i första hand lokalt fenomen som kännetecknas av lokala variationer och avgörs av de lokala förutsättningarna för de enskilda pedagogiska verksamheterna." (s. 198). Det är klart att avhandlingens koncentration på den lokala nivån med dess egen förändringsdynamik är intressant och ger ny kunskap, men den metodiska och teoretiska räckvidden blir begränsad då strukturella faktorer och samspelet med statsmakten inte uppmärksammas, trots den långa och föränderliga undersökningsperioden. Det blir svårt att yttra sig om hur pedagogisk förändring i gemen bör förstås och förklaras. Det är inte det teoretiska och analytiska arbetet som i första hand är avhandlingens styrka – författaren har föga böjelse för problematisering – utan styrkan ligger i att den prövar den lokala nivåns möjligheter att begripliggöra en process som ofta diskuteras i (alltför) allmänna och övergripande termer. Till detta vill jag också lägga författarens nästan lidelsefulla försvar för att förankra pedagogisk utveckling i den nära omgivningen.

Ingrid Åberg*

8. Ann-Christine Vallberg Roth, *De yngre barnens läroplanshistoria: från 1800-talets mitt till idag* (Lund 2002) s. 58.

*Fakultetsopponent